

Špela Urh

ETNIČNA (NE)OBČUTLJIVOST V IZOBRAŽEVANJU ZA SOCIALNO DELO

UVOD

Prispevek je predelan del doktorske disertacije (Urh 2009), ki na podlagi empiričnih podatkov obsežnega raziskovanja obravnava razizme v socialnem delu. Prepoznavanje in razumevanje teh sta prva in ključna koraka antirasističnega in etnično občutljivega socialnega dela (Dominelli 1988, Thompson 2001, Devore, Schlesinger 1999). Poleg tega so v disertaciji opredeljena etnično občutljiva načela, ki pripomorejo k preseganju izključevanja Romov v socialnem delu in k njihovi večji socialni vključenosti.

Izhajali smo iz dveh temeljnih raziskovalnih vprašanj. Prvič, kako je »stari«¹ program študija za socialno delo v preteklosti oblikoval diskurz o etničnosti in kako je ta vplival na teorijo in prakso socialnega dela z Romi. Drugo, obširnejše raziskovalno vprašanje pa se je nanašalo na področje socialnega dela od leta 1992. Tu nas je zanimalo:

- kakšen vpliv je imel diskurz socialnega dela med letoma 1955 in 1992 na zdajšnjo teorijo in prakso socialnega dela z Romi;
- kako socialno delo vzdržuje oz. ustvarja socialno izključenost Romov;

¹ Naredili smo grobo ločnico med t. i. »stari« in »novim« programom študija za socialno delo. »Stari« program se nanaša na obdobje od leta 1955 (ustanovitev prve šole za socialno delo v Sloveniji) do leta 1992 (takrat je Šola za socialno delo začela izvajati štiri letni fakultetni program). Od takrat govorimo o »novem« študijskem programu. Hkrati je pomembna ločnica tudi leto 1991, saj je takrat nastala nova država, Republika Slovenija. V novi ustavi so bili Romi prepoznani kot etnična skupnost in dodeljen jim je bil poseben položaj, ki ga opredeljuje zakon.

- kateri so primeri dobrih, tj. etnično občutljivih praks na področju socialnega dela za preseganje socialne izključenosti Romov.

Članek obravnava etnične diskurze v preteklosti in vpliv, ki ga je imela etnična neobčutljivost na izobraževanje za socialno delo.

Čeprav se prispevek osredotoča zgolj na Rome, se ugotovitve o etničnih diskurzih in posledicah etnično neobčutljive prakse v socialnem delu nanašajo tudi na pripadnike drugih etničnih skupin. Prav tako etničnosti kot koncepta identitete ne opredelimo zgolj kot prirojeno lastnost skupin, ki jo najpogosteje opredeljujejo kulturni dejavniki, kot so skupni jezik, verstvo, vrednote in zgodovina (Južnič 1993), temveč kot družbeno ustvarjen pojem, ki nastaja v odnosu med najmanj dvema družbenima skupinama, ki imata stik in se med seboj dojemata kot različni (Barth 1998 [1969], Eriksen 2002). Etničnost je torej pripisana, premakljiva, spremenljiva, družbeno ustvarjena lastnost, ne pa nujno zgolj statična, prirojena. Potemtakem so etnične tudi tiste skupine, ki so si po kulturnih vzorcih zelo podobne (zgodovina, jezik, vrednote), a se v medsebojnem odnosu dojemajo kot različne, drugačne (npr. odnos med Slovenci in hrvaškimi begunci v Sloveniji na začetku 90. let 20. stoletja, ali pa Slovenci v odnosu do priseljenih delavcev iz nekdanjih republik Jugoslavije). Kot ugotavlja Alenka Janko Spreizer (2002), se tudi etničnost Romov pogosto kaže kot pripisana lastnost, ne pa kot prirojena kulturna posebnost. Torej smo si veliko bolj podobni, kot pravzaprav mislimo.

Etničnost Romov v odnosu do Neromov se namreč ustvarja v javnih družbenih diskurzih

v procesih kategoriziranja oz. pridajanja značilnosti, ki Rome na videz ločijo od večinske skupine, medtem ko sami sebe pogosto ne vidijo kot tako zelo drugačne od večine (Janko Spreizer 2002, Urh 2009). Najpogosteje so te značilnosti v binarnem nasprotju z družbeno zaželenimi in sprejemljivimi lastnostmi. Romom se pripisujejo predvsem negativne lastnosti (lenoba, neizobraženost, agresivnost, manjše intelektualne sposobnosti ipd.) (Okely 1994, Guy 1998, Erjavec *et al.* 2000, Zaščita manjšin v Sloveniji 2001, Zaviršek 2001, Janko Spreizer 2002, Belton 2005).

METODOLOŠKI OKVIR

Ugotovitve članka so plod kvalitativne raziskave doktorske disertacije (Urh 2009). Raziskovanje je vključevalo več metodoloških pristopov oziroma »več stvari naenkrat« (Denzin, Lincoln 1994: 4). Poglavitna metoda kvalitativnega raziskovanja je bil delno strukturiran intervju s socialnimi delavkami in delavci iz slovenskih centrov za socialno delo v krajih, v katerih živi večja romska skupnost. Z istimi socialnimi delavkami in delavci smo izvedli tudi eno fokusno skupino, nekaj pa smo jih tudi obiskali na delovnem mestu in izvedli metodo opazovanja z delno udeležbo. Obširen del raziskave je zajemal tudi zgodovinsko perspektivo socialnega dela z Romi: intervjujali smo socialne delavke, ki so delale na področju socialnega dela z Romi pred letom 1991. Pogovarjali smo se tudi s »terenskimi delavci«, zaposlenimi prek javnih del, ki izvajajo podporo v romskih skupnostih.

Raziskava temelji tudi na analizi zbranega etnografskega gradiva (intervjuji in skupinski pogovori z Romi, opazovanje z udeležbo, časopisni članki o Romih, vladni programi o izboljšanju položaja Romov itd.), ki je nastajalo od leta 2002 do septembra 2008. Prav tako je pomemben del kvalitativnega raziskovanja obsegal individualne in skupinske pogovore z Romi, predvsem s tistimi, ki so uporabniki socialnovarstvenih storitev.

Članek pa se osredotoča zgolj na analize:

- 47 diplomskih nalog s področja socialnega dela z Romi v Sloveniji (od leta 1964, ko je nastala prva tovrstna diplomatska naloga, do septembra 2008);
- 40 dostopnih in ohranjenih skript in knjig, ki so veljale kot obvezna in izbirna študijska literatura (med letoma 1955 in 1992) in učnih načrtov šole za socialno delo (med letoma 1955 in 2007);
- anketnega vprašalnika za pedagoške delavce na Fakulteti za socialno delo.

RAZLOGI ZA ETNIČNO NEOBČUTLJIVOST V SOCIALNEM DELU

O etničnosti v socialnem delu se vse do začetka 80. let 20. stoletja ni razpravljalo. Šele takrat je tema postala aktualna zaradi množičnih migracij. Sprva se je kot potrebna pojavila v Veliki Britaniji, ZDA in Kanadi, tj. v državah, ki veljajo za etnično najbolj raznovrstne in »družbe priseljencev« (Giddens 2005). Še večja in trajnejša odsotnost etničnih diskurzov pa je bila očitna v državah z nekdanjo komunistično/socialistično družbenopolitično ureditvijo (Stewart 1997, Varsa 2005, Zaviršek 2007). To pomeni, da na diskurz o etničnosti ni vplival le tok novih migracij, temveč tudi politični sistem. Tudi v Sloveniji je vse do sredine 90. let 20. stoletja opaziti izrazito odsotnost etničnega diskurza v teoriji in praksi socialnega dela. Za to obstajajo trije morebitni razlogi:

1. *Odsotnost etničnih diskurzov v socialnem delu v Sloveniji zaradi poznejšega razvoja stroke.* Socialno delo se je na Zahodu začelo uveljavljati že ob koncu 19. stoletja, ko se je v industrijsko razvitih državah socialni delavec pojavil kot poklic. V Sloveniji pa se je začelo uveljavljati šele dobrih 50 let pozneje, v 50. letih 20. stoletja. Za socialno delo je bila v vseh državah sprva značilna univerzalna osredotočenost na vse ljudi enako (ne glede na individualne posebnosti, tj. določevalce, kot so spol, starost, etnična in religiozna pripadnost). Mary Richmond (1917), ki velja za eno od ustanoviteljic

socialnega dela, je že zgodaj poudarila, da morajo socialni delavci na uporabnike gledati kot na različne ljudi, upoštevaje njihove posebnosti, tudi etnični izvor. Vendar pa modeli socialnega dela kažejo, da se je partikularni pogled na uporabnike uveljavil šele sredi 80. let z uveljavitvijo t. i. radikalnega socialnega dela. Tako se je etnična občutljivost v Sloveniji tudi zaradi zapoznelega razvoja socialnega dela uveljavila pozneje.

2. *Odsotnost etničnih diskurzov v socialnem delu v Sloveniji zaradi kratkega študijskega programa v sistemu izobraževanja za socialno delo.* V Sloveniji se je sprva uveljavil dveletni študijski program socialnega dela. Trajal je 37 let. Prvotni študijski program iz leta 1955 je začel izobraževanje s splošnimi družboslovnimi predmeti (sociologija, pravni sistemi, ekonomika, statistika), s predmeti s področja socialnega in zdravstvenega varstva (z velikim poudarkom na zdravstvenem vidiku), z metodiko socialnega dela (psihološki, pedagoški in defektološki predmeti) ter s tujim jezikom. V 70. letih so del predmetnika postali novi obvezni predmeti (sociologija družine, psihologija družine, sociologija dela, metode dela s posameznikom, skupnostno socialno delo, raziskovanje v socialnem delu), učni program pa je obogatilo tudi večje število izbirnih predmetov. Opazen je bil torej premik od splošnih družboslovnih predmetov k strokovnim. Ti so se neposredno navezovali na posamezno ciljno populacijo. To pomeni, da je v tem obdobju v Sloveniji že opazen premik od univerzalističnega k bolj partikularnemu socialnemu delu. Po letu 1992, ob prehodu dveletnega na štiriletni študijski program, pa je ta premik še izrazitejši.
3. *Odsotnost etničnih diskurzov v socialnem delu v Sloveniji zaradi vpliva univerzalistične komunistično/socialistične ideologije.* V Jugoslaviji je zaradi političnega vodstva komunistične partije veljalo, da bo socialistična družbena ureditev sama poskrbela za družbeno pravičnost in enakost vseh ljudi. Univerzalizem je bil torej opazen ne le v zgodnjih modelih socialnega dela, temveč

je bil tudi del družbenopolitične ureditve takratne Slovenije. Socialistična družbena zavest je namreč temeljila na »socialističnem humanizmu«, torej na

stremljenju, da se ustvari taka družbena ureditev, v kateri ne bo izkoriščanja človeka po človeku, kjer bodo veljali odnosi pomoči in vzajemnega tovarštva ter medsebojnega zaupanja. (Kržišnik 1961: 82.)

Prav tako pa naj bi socialistična družbena zavest onemogočala izkoriščanje med družbenimi razredi (Drnovšek *et al.* 1997). Tako se je po eni strani socializem poskušal upirati razrednemu izkoriščanju in revščini ter je zagovarjal socialno pravičnost in socialno varnost ljudi, po drugi strani pa je komunistični/socialistični družbenopolitični sistem vplival tudi na številne neenakosti in izključevanja (Repe 2003: 19–22). Marksizem, teoretski temelj delovanja komunistov, je na primer določal ostro mejo med proletariatom (delavci) in lumpenproletariatom (brezdelneži, potepuhi) (Kristan 1976), sistem pa je skrbel predvsem za zaščito delavcev, ki so bili predvsem iz vrst večinskega prebivalstva.

Michael Stewart (1997), eden najbolj prepoznanih raziskovalcev romske zgodovine, razlaga, da so Romi v državah s komunističnim političnim režimom veljali za lumpenproletariat in za nasprotnike socialistične družbene transformacije (*op. cit.*: 6). Potemtakem so bili Romi v času socialističnega/komunističnega režima najrevnejši in najnižji družbeni razred (Stewart 1997, Barany 2002, Varsa 2005).

Čeprav je bilo narodno oz. etnično vprašanje tudi v obdobju socializma pomembno politično vprašanje (Kardelj 1957), pa se je ta razprava v večetnični Jugoslaviji osredotočala zgolj na večinski narod, tj. na Slovence, Hrvate, Srbe, ne pa tudi na manjšine. Etnične manjšine so bile nepotrebna tema, v nasprotju z idealizirano podobo Jugoslavije kot države, za katero je značilna zavest o narodni enakosti in enakopravnosti (Kristan 1976, Drnovšek *et al.* 1997, Repe 2003). Koncept etničnosti je bil potemtakem koncept večinskega naroda v večetnični državi. Odnos med manjšino in

večinskim narodom ni veljal za relevantno družbenopolitično vprašanje. Pa vendar so bili prav Romi v Jugoslaviji in drugih državah s komunistično ureditvijo ena od najbolj družbeno izključenih etničnih manjšin (Šiftar 1970, Štrukelj 1991, 1999, 2004, Stewart 1997, Barany 2002, Varsa 2005, Zaviršek 2007).

MANIFESTIRANJE ODSOTNOSTI ETNIČNIH DISKURZOV V IZOBRAŽEVANJU ZA SOCIALNO DELO

V času komunistične/socialistične družbenopolitične ureditve je bila etničnost odsotna tema in to se je kazalo tudi v socialnem delu. Spominjanja prvih socialnih delavk in socialnih delavcev, ki so se pri svojem delu pogosto srečevali z Romi, pričajo o tem, da se v socialistični Jugoslaviji ni veliko govorilo o neenakostih. Tudi v začetnem, »starem« obdobju izobraževanja za socialno delo diskurzov o etničnosti ni bilo. Ta ni bila prepoznana kot eden od pomembnih dejavnikov, ki vplivajo na vsakdanje izkušnje ljudi. To se je kazalo v študijski literaturi, izboru raziskovalnih tem diplomskih nalog in tudi na predavanjih na Šoli za socialno delo (vsa tri področja so predstavljena v nadaljevanju). Socialni delavci in socialne delavke, ki so se šolali na Šoli za socialno delo v obdobju 1960–1990, se spominjajo:

Ne spomnim se, da bi bil na šoli kadarkoli govor o Romih ali pa o socialni nepravici, marginalizaciji. O teh temah se sploh nismo pogovarjali, saj smo bili, kot je veljalo, vsi enaki v socializmu, združeni v socializmu. Jaz sem se vse naučila sama, ko sem prišla delat, nekaj pa tudi od Šiftarja, ko sem pisala diplomo. On je bil tisti čas edini, ki je kaj vedel o Romih. (Intervju z upokojeno socialno delavko, ki je končala šolanje leta 1964.)

Dobila sem občutek, da je to tema, ki je premalo poznana, raziskana med študenti in tudi med profesorji. Nikoli na nobenih predavanjih nisem zasledila teh tem. Razen veliko pozneje, ko sem nadaljevala študij, smo nekaj malega govorili o različnih kulturah pri antropologiji, kjer sem si tudi sama rekla: »No, saj to je

pa tudi to, kar jaz opažam pri delu z Romi.« (Intervju s socialno delavko, ki je končala šolanje leta 1980, pozneje nadaljevala šolanje na VŠSD in ga končala leta 2006 na univerzitetnem diferencialnem programu.)

Tudi molk je eden od načinov, kako se kažejo družbeni diskurzi (Zaviršek 2000: 116–140). In prav z molkom se je v socialistični družbi kazal diskurz o etničnosti. Molc je bil torej način, kako zakriti, zabrisati teme, ki naj bi spodbujale konflikte. Kot piše Darja Zaviršek (*ibid.*), je molc ne le izraz pasivnosti, temveč tudi izraz strahu in odpora. To se je pokazalo na Šoli za socialno delo v poznih 80. letih: veljalo je, da vsako govorjenje o razlikah ustvarja nepotrebne konflikte.

Eden od predavateljev na Fakulteti za socialno delo se spominja, da mu je pred letom 1991 starejši kolega prepovedal izvesti anketo med študenti o predsodkih do pripadnikov drugih jugoslovanskih republik. Druga predavateljica se prav tako spominja apatije do javnih diskurzov o etničnosti:

Konec 80. oz. na začetku 90. let so bili na šoli *sensitivity* treningi. To je bilo videti tako, da se je ves letnik skupaj z učitelji ukvarjal s skupinsko dinamiko. Razdeljeni smo bili v več skupin. Jaz sem vodila eno in odločila sem se, da bom vodila trening o nacionalizmu. Ne vem, zakaj sem to izbrala. Takrat so moji študenti poročali o nacionalizmu pred preostalimi študenti in pokazalo se je, da je med študenti v odnosu do drugih ogromno nacionalizmov. Spomnim se, da je eden od starejših kolegov skoraj kričal name. Bili smo v isti sobi in rekel je, da ne smem dregati v stvari, ki niso urejene. [...] Imeli bi politične težave. Rekel je, da bo potem to ven skočilo. (Osebni intervju, 2008.)

Etničnost je veljala za konfliktno temo, pri tem pa je prevladovalo prepričanje: o čemer se ne govori, tisto ne obstaja. Neenakosti in izključevanja, ki so se kazali na podlagi etnične pripadnosti, so bili namreč v nasprotju s temeljno ideološko socialistično miselnostjo (eno od ustavnih načel je bilo načelo o enakopravnosti narodov). Pa vendar tudi odsotnost diskurzov

o različnosti, neenakosti in izključevanju velja za vpliven dejavnik pri vzdrževanju institucionalnega rasizma (Dominelli 1988). Zato lahko trdimo, da je socialno delo z odsotnostjo odkritih diskurzov o medetničnih razmerjih v državi vzdrževalo obstoječe stanje socialne izključenosti določenih etničnih skupin in s tem pripomoglo k institucionalnemu rasizmu.

ODSOTNOST KONCEPTA ETNIČNOSTI V ŠTUDIJSKI LITERATURI »STAREGA« IZOBRAŽEVALNEGA PROGRAMA ZA SOCIALNO DELO

Pri iskanju študijskega gradiva smo se osredotočili na študijsko gradivo od začetkov študija za socialno delo v Sloveniji, tj. od leta 1955, do študijskega leta 1992/93, ko se je višja šola preoblikovala v visoko šolo in začela izvajati štiriletni fakultetni program. V pomoč so nam bili pregled predmetnikov od začetka izobraževanja za socialno delo v Sloveniji (Rapoša Tajnšek 2005) in učni načrti predmetov od leta 1995² do 2007.

Pregledali smo 40 študijskih skript in drugo ohranjeno študijsko literaturo ter učne načrte med letoma 1955 in 1992. Zaradi majhnega obsega študijske literature, ki je delno posledica skromnih objav v tistem obdobju, delno pa tudi neohranjenega arhivskega gradiva, smo od sprva načrtovanega študijskega gradiva obveznih predmetov zajeli tudi gradivo izbirnih predmetov.

Obstojče študijsko gradivo so predvsem t. i. študijske skripte predavateljev posameznih predmetov, nekaj pa je tudi prevodov. Poleg obsežnejšega gradiva, ki opisuje metodiko socialnega dela in statistične metode v socialnem delu, je največ ohranjenega študijskega gradiva o socialni politiki avtorja Antona Kržišnika. Njegovo ključno sporočilo za študente socialnega dela je bilo, da mora biti socialni delavec temeljito seznanjen s cilji socialne politike skrbi za človeka. Izvajanje socialne politike je bilo tudi prvotno navodilo države stroki socialnega dela. To se je kazalo v izobraževalnem sistemu,

ki je v ospredje postavil socialno skrbstvo in zaščito kot temeljno nalogo stroke. Tudi Bernard Stritih, ki se je na Šoli za socialno delo zaposlil leta 1966, se spominja:

Med vrsticami je bilo rečeno, da *case work* ni v redu. V redu je bilo le izvajanje socialne politike. To pa je pomenilo dajati socialno podporo po zakonskih določilih. (Zaviršek 2005: 12.)

Pri analizi študijskega gradiva smo bili pozorni predvsem na vsebine o etničnosti. Analiza besedil je pokazala, da razen enega nobeno študijsko gradivo »starega« izobraževalnega programa ne vsebuje tem, ki bi se eksplicitno nanašale na etničnost. Edino študijsko gradivo pred letom 1992, ki omeni etničnost in rasizem, je bila skripta Zdravka Mlinarja (1973) z naslovom *Lokalne skupnosti in socialni problemi*. Mlinar je opredelil rasno in etnično grupacijo kot eno od oblik oz. vrst segregacije, vendar ji ni posvetil večje pozornosti.

Glede rasne segregacije lahko rečemo, da za sedanje družbene razmere ni relevantna, čeprav bi lahko povečana mednarodna mobilnost (npr. večje število študentov – črncev) v specifičnih situacijah sprožila tudi tovrstne probleme. (*Op. cit.*: 60.)

Prav tako je s tem pokazal redukcionistični pogled na etničnost, saj jo je omejil zgolj na konfliktnost migracij temnopoltih ljudi, ne pa tudi na delovne migrante skupne države Jugoslavije in Rome kot ene največjih etničnih manjšin v takratni skupni državi.

Nobeno drugo študijsko gradivo, ki je bilo dostopno za analizo, ne omenja etničnosti ne v naslovu, ne v povzetku, ne v kazalu vsebine. Tudi podrobnejši pregled vsebine študijskega gradiva je pokazal popolno odsotnost tem o etničnosti do leta 1992. Če sodimo le po študijski literaturi, ki smo jo pregledali oz. ki nam je bila dostopna, lahko trdimo, da so bile teme o etničnosti popolnoma izključene iz študijskega programa za socialno delo (z izjemo enega vira). Kljub temu pa so nekateri predavatelji poudarjali etnično občutljivost v socialnem delu, čeprav tega niso tako poimenovali.

² Učni načrti za študijsko leto 1992, 1993 in 1994 niso ohranjeni.

V stroki so se ves čas pojavljali problemi, povezani z etničnostjo. Zato se pri svojih predmetih preprosto nisem mogla izogniti tem temam. Spomnim se, da sem že v 70. letih na predavanjih in vajah s študenti obravnavala probleme v etnično mešanem družbenem okolju v Sloveniji, na primer položaj delavcev migrantov iz drugih etničnih okolij. Ne glede na to, da nismo uporabljali termina »etnično socialno delo«, so bile vsebine, povezane z etničnostjo, prisotne. (Predavateljica, 36 let zaposlena na šoli za socialno delo.)

ODSOTNOST KONCEPTA ETNIČNOSTI V RAZISKAVAH »STAREGA« IZOBRAŽEVALNEGA PROGRAMA ZA SOCIALNO DELO

Analizirali smo 47 diplomskih nalog iz obdobja med letoma 1957 in 2008, ki obravnavajo romsko tematiko. Ta številka pomeni 0,97 odstotka od skupaj vseh 4821 diplomskih nalog iz enakega obdobja. Prav tako je zanimiv podatek, da je od leta 1957, ko sta na šoli za socialno delo nastali prvi dve diplomji, pa do leta 1990 diplomiralo 2255 študentov. Štirideset odstotkov teh diplomskih nalog obravnava teme o otrocih, družinah, rejništvu, starih, alkoholizmu, a le dobra dva odstotka diplomskih nalog obravnavata etničnost (diplomske naloge s ključnimi besedami: etničnost, priseljenci, begunci, Romi, tujci). V 26 letih, v obdobju od leta 1957 do vključno leta 1990, je bilo objavljenih 14 diplomskih nalog o Romih v socialnem delu. Število se je povečalo po letu 1991, ko so Rome v slovenski ustavi tudi uradno priznali kot »romsko skupnost«.

Tako je v 17 letih, od 1991 do septembra 2008, nastalo 33 diplomskih nalog o Romih in socialnem delu. Teme o etničnosti v socialnem delu so se odpirale tudi v primeru beguncev, izseljencev, tujcev, delavcev iz drugih republik Jugoslavije itd. V letih med 1957 in 1990 je bilo objavljenih 45 diplomskih nalog, ki se v naslovu neposredno navezujejo na temo beguncev, tujcev in migracij, v letih med 1991 in 2008 pa je opazno povečanje števila tem o azilu, migracijah, tujcih in beguncih (objavljenih je bilo 70

diplomskih nalog, ki se v naslovu neposredno navezujejo na omenjene teme). To je bilo zelo povezano tudi z novimi zaposlitvami asistentov na Visoki šoli za socialno delo. Ti so namreč začeli obravnavati teme o etničnosti, rasizmih, družbenih neenakostih ter jih vnašati v učne vsebine in strokovne objave.

V socialnem delu se je vprašanje Romov in s tem vprašanje etnično občutljivega socialnega dela pojavilo kot predmet raziskovalnega zanimanja glede na razvoj stroke razmeroma zgodaj. Prva diplomska naloga o tej temi je izšla leta 1964, devet let po ustanovitvi Šole za socialne delavce. Lahko rečemo, da obstaja v Sloveniji na področju socialnega dela dolga doba raziskovanja Romov, čeprav so bile raziskave po letu 1964 sporadične in dokaj redke.

Prve diplomske naloge o Romih so temeljile na maloštevilčni literaturi. Socialno delo se je v 50. in 60. letih v Sloveniji namreč kot stroka šele začelo razvijati, prve objave študijske literature pa so bile dokaj splošne (vsebovale so teme o metodah dela, raziskovalnih metodah in socialni politiki). Zato ni presenetljivo, da so diplomanti iskali znanje o Romih v edini dostopni, »romološki«³ literaturi.

Šiftar je bil tisti čas edini, ki se je s tem ukvarjal, vendar tudi on mi ni mogel veliko pomagati, saj ni bilo tega materiala. Ni bilo nobene druge literature. Tako da sem svojo diplomsko pisala bolj po občutku. (Socialna delavka, z Romi delala v 60. letih.)

Diplomske naloge so torej eden od pokazateljev, da je praksa dela z Romi bolj kot na strokovnih načelih temeljila na ljudskih teorijah o Romih, ki jih je vzdrževala »romološka« literatura.

³ Alenka Janko Spreizer (2002) je povzela pojem po Mladenu Tancerju, s katerim označi slovenska dela o Romih. Najbolj znani romologi v Sloveniji so Marij Avčič in Anton Pogačnik (objavljala v 60. letih 20. stoletja), Pavla Štrukelj (objavljala od 60. let 20. stoletja), Vanek Šiftar (objavljala v 60., 70. in 80. letih 20. stoletja), Mladen Tancar (objavljala od poznih 80. let 20. stoletja). Janko Spreizer je v splošnem definirala pojem kot vedenje o Romih, ki temelji na etničnih stereotipih.

CIGANI NE JOČEJO! – VPLIV »ROMOLOŠKE« LITERATURE NA ETNIČNI DISKURZ V SOCIALNEM DELU

Odsotnost teoretskih diskurzov in pisnih virov o Romih v socialnem delu je vplivala na to, da so socialne delavke in socialni delavci, ki so se pri svojem delu srečevali z Romi, iskali drugo obstoječo, tj. »romološko« literaturo (Janko Spreizer 2002) ali pa so temeljili na lastnem prepričanju o določeni skupini. Socialno delo je ustvarilo svoje znanje o socialnem delu z Romi tako, da so se »individualne biografije transformirale v profesionalne reprezentacije« (Urek 2005: 45). Ena od diplomantk socialnega dela je opisala svoje strokovno znanje o Romih v diplomski nalogi takole:

N. je deklica, ki ima v svojem obnašanju tipično »cigansko dušo«. Izredno glasna – kričava; zelo iznajdljiva, ko je potrebno kaj samostojno narediti (prepisovanje!), ob tem pa čustveno zelo občutljiva in pozorna do drugih. Za samo učenje – pisanje, branje in računanje – ni posebno zainteresirana. Ima pa smisel za ritem, glasbo. (Škrubej 1997: 62.)

Gre za opis določenega lika, kot ga vidi, zaznava in dojema socialna delavka. Po Urek (2005) je »karakterizacija likov« ena od tehnik pripovedovanja zgodb. Opisi likov so pogosto stereotipizirani, saj takšni omogočajo »hitro in ekonomično karakterizacijo« (*op. cit.*: 49) – v omenjenem primeru gre za stereotip o značilnih Romih (ciganska duša, smisel za glasbo). Karakterizacija in stereotipizacija veljata za dva najpogostejša načina, kako lahko dosežemo določene učinke. Primeri v nadaljevanju, ki so jih diplomanti navajali v prvih diplomskih nalogah o Romih, kažejo na to, da je socialno delo ustvarilo svoj korpus znanja o Romih. Znanje je temeljilo predvsem na vrednotenih sodbah, stereotipnih, značilnih podobah, ki temeljijo na nepreverjenih dejstvih, govoricah.

Vsi romski otroci pa lažjejo. Eni si izmišljajo večje laži, drugi manjše. Pri Romih je to čisto običajno in se tega sploh ne zavedajo. Lažejo, da verjamejo kar samemu sebi. (Urisk 1984: 33.)

Kazniva dejanja in prekrški so eden »glavnih« grehov Romov ... (Špehar, Šuštarč 1978: 10.)

Do strokovnih delavcev so večkrat agresivni, nočejo zapustiti uradnih prostorov, izsiljujejo na račun jokajočih otrok, ki jih prinesejo s seboj itd. [...] Romske družine tudi redno nadlegujejo Republiški odbor Rdečega križa, ki ima na zalogi rabljena oblačila. [...] Za njih [ženske, op. a.] so značilne priložnostne tatvine. One hodijo po smeteh, prosjačijo po stanovanjih, po hišah in izkoristijo priliko nepazljivosti oškodovanca in storijo kaznivo dejanje tatvine. Po trgovinah je tega manj, kot je bilo včasih. Poglejte prodajalke, ko vstopi v trgovino Rom. Ona postane bolj pozorna in že stoji za njim, ker so jim sumljivi. (Fras 1984: 10.)

Socialne delavke so Rome najpogosteje predstavljale z etničnimi kazalci, kot so nomadstvo, nepismenost, romski jezik, romski obredi in običaji. Podoba »tipičnega Roma« je bila poenostavljena stereotipizacija, ki se je nanašala na vse pripadnike skupine. Telesni videz človeka je veljal za preprost določevalec tega, kakšne »vrste« človek je.

Diplomanti so opisovali značilnosti Romov, po katerih ti odstopajo, se razlikujejo od Neromov, in tako širili znanje o homogenosti romske populacije. Pogosto so opisovali Rome s pomočjo naturaliziranih podob in opisovali njihov videz, značaj, vedenje. To kaže na ozek, redukcionističen pogled na skupino. Socialno delo, ki je poudarjalo romsko agresivno naravo, naravno nagnjenje h kaznivim dejanjem itd., ne pa eksistencialnih stisk, je tako ohranjalo podobe o Romih v okviru rasnih ideologij.

Pri tem je očitno reduciranje večplastne realnosti oz. enonivojska razlaga, pri kateri se je kazal prevladujoči biološki redukcionizem (Thompson 2005). Biološke značilnosti se torej kažejo kot razmeroma stabilni argumenti za ohranjanje obstoječega stanja. Ti opisi so pogosto temeljili na navedbah etnoloških značilnosti Romov, brez primerjave s kulturnimi značilnostmi večinske populacije. Pomenske asociacije o Romih so se navezovale na negativne esencialistične predpostavke, ki so bile v nasprotju z večinskimi vrednotami.

Reprezentacije pripadnikov romskega etničnega porekla so bile povezane s predstavami, da gre za agresivne, umazane, leno ljudi. Predstave o »drugačni« naravi Romov so v slovenskem prostoru tako močne, da navadno ne zahtevajo dodatne razlage, temveč veljajo kot splošno dejstvo oz. kot »zdrav razum«.

PRVI ODZIVI NA ETNIČNOST NA PODROČJU IZOBRAŽEVANJA ZA SOCIALNO DELO V SLOVENIJI

Etnična vprašanja v socialnem delu so se v Sloveniji začela postavljati šele v času etničnih vojn v nekdanji Jugoslaviji v 90. letih. To je vidno iz učnih načrtov izobraževalnega programa za socialno delo. Pregled vsebin pri posameznih predmetih je pokazal, da se je diskurz o etničnosti začel v študijskem letu 1995/96 (učni načrti od let 1992 do 1995 niso ohranjeni). Predavatelji nekaterih obveznih predmetov (socialna antropologija, sociologija, skupnostno socialno delo, teorije družbene deviantnosti) in izbirnega predmeta (teorije duševnega zdravja v skupnosti) so se lotili tem, ki so se neposredno ali posredno nanašale na etničnost (medkulturne razlike, etnocentrizem, ksenofobija, rasistični predsodki, »rasa« kot kulturni koncept, kulturni relativizem, priseljenci, kulturni in etnični vidiki duševnega zdravja).

Ena prvih predavateljic na Šoli za socialno delo (na šoli za socialno delo je zaposlena 46 let) meni, da so teme o etničnosti v socialno delo uvedli begunci: »V času vojne je tema o etničnosti z vso silovitostjo butnila ven.« To je bilo za socialno delo največje protislovje v odnosu do etničnih skupin. Socialni delavci in socialne delavke, ki so tisti čas že delali v praksi, niso imeli etnično občutljivega znanja za delo z etničnimi skupinami. Temu pritrjuje tudi Darja Zaviršek (2001). Meni, da stroka ni bila pripravljena na prihod begunskih otrok s hudimi čustvenimi travmami. Bili so pričē streljanju, bombnim in raketnim napadom, socialne službe pa so se na njihove travme odzivale le s poslušanjem.

Zaradi pomanjkljive strokovne prakse se je pojavila potreba po razvoju kulturno in etnično

občutljivih pristopov v socialnem delu. Revija *Socialno delo* in nekatere druge družboslovne revije (npr. *Časopis za kritiko znanosti, Teorija in praksa*) so sredi 90. let prve objavile kritične prispevke o nestrpnosti in rasizmi v socialnem delu, o etničnih konfliktih ter kulturno in etnično bolj občutljivih strokovnih pristopih. V reviji *Socialno delo* je bilo v 14 letih, tj. med letoma 1994 in 2008, objavljenih 27 strokovnih in znanstvenih prispevkov slovenskih avtoric in avtorjev o antirasističnem in etnično občutljivem socialnem delu. Leta 1995 sta izšla tudi dva prevoda člankov uveljavljenih angleških avtorjev na področju antirasističnega socialnega dela, tj. prispevek Lene Dominelli in Neila Thompsona ter leto pozneje prevod prispevka Birgit Rommelspacher.

Prve objave v strokovni reviji *Socialno delo*, ki so osvetlile koncepte etničnih razlik, rasizma in socialnih neenakosti, so začele zapolnjevati prazen prostor o etničnosti v socialnem delu. Ne le, da so kritizirale obstoječe stanje, številne so tudi ponudile predloge za bolj vključujoče socialno delo, temelječe na načelih antirasizma (Dominelli 1988, Thompson 2001, Razack 2002, Dalrymple, Burke 2003) in etnične občutljivosti (Devore, Schlesinger 1999).

Darja Zaviršek (1994) je v reviji *Socialno delo* prva objavila članek o etničnosti v socialnem delu. Poudarila je vprašanje etnične pripadnosti kot eno »ključnih vprašanj kvalitativne obravnave v socialnih in psihosocialnih službah« in uvedla diskurz o kritiki univerzalizma, ki je zaznamoval dotedanjo teorijo in prakso socialnega dela:

Pristop, ki temelji na prepričanju, da smo ljudje »enaki« in da potrebujemo enako obravnavo, ni le zastarel, temveč v očeh kritičnih analitikov družbenih znanosti tudi prikrito seksističen in rasističen. Ne videti razlik pomeni namreč pristajati na diskurz tistega, ki dominira z avreolo samoumevnosti. (*Op. cit.*: 255.)

Dve leti pozneje se je mednarodnega seminarja »Vzpon neofašizma in rasizma v Evropi« v Nemčiji udeležila Vida Milošević Arnold in o dogodku kratko poročala v reviji *Socialno delo*:

Glede na to, da ti pojavi postajajo vse bolj tudi naša vsakdanjost (denimo zahteva po odvzemu državljanstva, pridobljenem po 40. členu državljankega zakona, zapiranje šolskih vrat otrokom – beguncem iz Bosne, napadi »skinheadov« na udeležence mednarodne konference Amnesty International), bržkone nekoliko podrobnejše poročilo o prvem tovrstnem seminarju na našem strokovnem področju ne bo odveč. (Milošević Arnold 1996.)

Avtorica pozove strokovno javnost k razmisleku o kompetencah socialnega dela pri preprečevanju in odpravljanju pojavov rasizma in neofašizma ter posledic v Sloveniji. Šele leta 2000 sta Darja Zaviršek in Jelka Škerjanc (2000) opozorili na socialno izključenost etničnih (in drugih marginaliziranih) skupin v Sloveniji in prvi predlagali, da je treba v študij socialnega dela v Sloveniji nujno »vpeljati izobraževanje o specifični romski problematiki, ki bi obsegalo interkulturalno⁴ učenje in vidike inkulturacije Romov«. S tem sta prvi začeli razvijati idejo o etnično občutljivem socialnem delu.

Etnična občutljivost na področju izobraževanja za socialno delo v Sloveniji se v času, ko bi bilo to najbolj potrebno (tj. v času vojn na ozemlju nekdanje Jugoslavije), ni sistematično uveljavila. Eden od verjetnih razlogov za to je bilo tudi družbeno prepričanje večine evropskih držav, da je problem begunstva začasen problem, ki bo odpravljen, ko se bodo ljudje vrnili v državo izvora.

Prav tako so bile teme o rasizmih, izključenosti, nestrpnosti, neenakosti in etnični občutljivosti »občutljive« teme. Ko je Birgit Rommelspacher, predavateljica iz Nemčije, leta 1996 obiskala Slovenijo, je opazila odsotnost javnih diskusij o rasizmih v slovenskem prostoru.

Mislím, da je to zares težko, ker je zelo novo in blizu zaradi vojne. Trajalo bo še dolgo, preden

se bo zares mogoče soočiti s temi procesi. Pri nas je trajalo 50 let in zares osupljajoče je, da je potrebno tako dolgo obdobje, da lahko o tem govorimo. (Zaviršek 1997: 66.)

Kljub temu so posamezni predmeti na začetku 90. let pomenili začetek diskurza o etničnosti. V primerjavi s »starim« izobraževalnim programom za socialno delo je »novi« eksplicitno vpeljal teme, kot so etničnost, kulturne razlike, rasizem in antirasistična praksa. Danes so predavatelji torej veliko bolj etnično občutljivi.

V primerjavi s »starim« programom študija za socialno delo postaja etničnost vse pomembnejši koncept »novega« izobraževalnega programa. Noben predmet sicer v naslovu ne vsebuje koncepta etničnosti,⁵ vendar jih nekaj v vsebini poudarja kulturno oz. etnično kompetento neposredno (kulturni in etnični vidiki duševnega zdravja, begunstvo v svetu, kulturno zagovornišvo, antirasistično socialno delo) ali vsaj posredno (npr. neenakost, izključenost, kulturni relativizem).

Tudi kratka anketa, izvedena junija 2008 med pedagoškimi delavci na Fakulteti za socialno delo (sodelovalo je 24 pedagoških delavcev, torej 80 odstotkov vseh), je pokazala, da tisti, ki so na fakulteti predavali že v času »starega« programa, opažajo v primerjavi z zdajšnjim programom občutno razliko, ki se kaže predvsem v odkritejšem govoru o etničnosti.

Razlika je bistvena. Prej se o etničnosti ni govorilo nič, sedaj pa je ta dimenzija problematike vse bolj prisotna v programu fakultete. (Predavatelj, 22 let zaposlen na šoli za socialno delo.)

Od devetdesetih let se vse več govori o etničnosti kot tudi o drugih »markerjih« (ne)enakopravnosti. Čeprav so družbena gibanja v osemdesetih odprla vprašanja in pripravila teren, pa pravzaprav šele v devetdesetih prek

⁴ V rabi je več različnih, a enoznačnih pojmov (interkulturalno, multikulturalno, antirasistično in etnično občutljivo socialno delo), ki opredeljujejo pomembni načeli v socialnem delu z etničnimi skupinami: poznavanje »etnične realnosti« in spoštovanje kulturnih razlik.

⁵ Ugotovitev temelji na raziskovanju, ki je potekalo do septembra 2008. V študijskem letu 2009/2010 pa je Fakulteta za socialno delo v okviru bolonjskega študija začela izvajati predmet »begunci, priseljenci in etnične manjšine« kot obvezni predmet v 1. letniku.

t. i. politike identitet (ponovno) politiziramo kategorije spola, seksualnosti, »rase«, etnične pripadnosti, socialnih odnosov, življenjskih stilov in kultur, kar je odprlo vpogled v oblike dominacije in izključevanja, v rasizem, seksizem, homofobijo. [...] Mislím, da so bili temu povod vojna v nekdanji Jugoslaviji, prihod številnih beguncev v Slovenijo in zadnja leta številnejše tranzitne migracije. (Predavateljica, 15 let zaposlena na šoli za socialno delo.)

Koncept etničnosti pa ni skrit le v diskurzih o izključevanju, marginalizaciji, socialni neenakosti in revščini, temveč se vse pogosteje pojavlja neposredno, eksplicitno. Predavateljci razpravljajo o etničnosti na področjih, kot so: svetovanje etnično mešanim parom in družinam, socialno delo z mladimi (tj. z drugo generacijo priseljencev in migrantskih otrok), staranje (etnične značilnosti staranja), duševno zdravje (kulturne razsežnosti duševnih stisk), delovno pravo (kršitev človekovih pravic zaradi etničnosti npr. pri zaposlovanju) itd.

Kljub vse bolj navzočim temam o etničnosti v predavanjih pa je 72 odstotkov sodelujočih pedagoških delavcev v anketi menilo, da so socialni delavci v praksi še vedno premalo etnično občutljivi ter da se etničnost v praksi socialnega dela pogosto zanemarja. To se kaže v predsodkih, ki jih imajo socialni delavci do pripadnikov drugih etničnih skupin, ter v primerih etnične nestrpnosti in rasizmov. O tem pogosto pripovedujejo tudi študentje na predavanjih.

Študenti, ki so opravljali prakso z Romi, so mi pripovedovali zgodbe o ravnanju socialnih delavcev, ki so Rome zapostavljali, stigmatizirali in svarili študente pred nevarnostmi, ki jim pretijo pri opravljanju prostovoljnega dela. (Asistentka, 4 leta zaposlena na šoli za socialno delo.)

Od študentk in študentov na praksi sem slišala več primerov, ko so otroke priseljencev ali beguncev, ki niso znali slovenskega jezika in so imeli tudi kake druge težave, enostavno usmerili v šolo s prilagojenim programom. Deklico, ki so ji ubili starše v Bosni in so jo k

sebi vzeli sorodniki, je zlorabljal stric. Zaradi slabega znanja slovenščine in pogostih psiholoških problemov zaradi travm so jo premestili v šolo s prilagojenim programom. Podobno so svetovali materi s Kosova, naj hčerko, ki je imela težave s slovenščino, prepíše na šolo s prilagojenim programom. (Predavateljica, 15 let zaposlena na šoli za socialno delo.)

SKLEP

Temeljna načela socialnega dela so: zagotavljanje socialne pravičnosti, spoštovanje človekovih pravic in preseganje zatiralnih praks (Globalni standardi 2004). Prav gotovo članek ne odgovori na vprašanje, kako naj ravna etnično občutljiva socialna delavka ali socialni delavec (več o tem v Devore, Schlesinger 1999, Thompson 2001, Urh 2009). Pa vendar, ker prepozna izključevanje etničnih skupin, odpira pomembno novo poglavje za stroko socialno delo, saj je prav nerazumevanje izključevanja ustvarilo in vzdrževalo rasistične prakse v socialnem delu. Učinki iz preteklosti so vidni še danes: številne socialne službe temeljijo na univerzalistični praksi, ta pa je ena od rasističnih praks (Dominelli 1988), saj vse ljudi enači in ne upošteva etničnih raznovrstnosti. K temu je deloma pripomogel tudi študij socialnega dela, ki je v preteklosti zanemarjal etnične razsežnosti posameznikov in skupnosti.

Koncept etničnosti (poleg spola, sloja, državljanstva, izobrazbe, religije itd.) velja za eno od ključnih kategorij, ki pomembno vplivajo na socialno neenakost, marginalizacijo in predsodke (Thompson 2001). Tudi raziskave v tujini so pokazale, da so pripadniki etničnih skupin pogosteje v neenakem, marginaliziranem družbenem položaju v primerjavi s pripadniki večinskega prebivalstva (cf. Giddens 2005). Etničnost torej pomembno zaznamuje vsakdanje življenje ljudi. To spoznanje postaja vse očitnejše tudi v študiju socialnega dela pri nas, saj vse več predavateljev razpravlja o etničnosti v okviru svojih predavanj.

Že tuji avtorji, ki so objavljali na področju socialnega dela (Dominelli 1988, Devore, Schlesinger 1999, Thompson 2001, Razack

2002), so potrdili, da etnično neobčutljivi socialni delavci, ki ne upoštevajo etničnosti kot pomembne razsežnosti vsakdanjega življenja, povečujejo občutke nepripadnosti, ničvrednosti in odtujenosti pripadnikov etničnih skupin ter pripomorejo k ohranjanje obstoječega stanja (oz. k ustvarjanju problemov). Nasprotno pa socialni delavci, ki so ponotranjili etnično občutljiva načela,⁶ povečujejo občutke pripadnosti in vrednotenosti ter pripomorejo k preseganju obstoječega stanja oz. k večji socialni vključenosti pripadnikov etničnih skupin.

VIRI

- BARANY, Z. D. (2002), *The East European Gypsies: Regime change, marginality, and ethnopolitics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BARTH, F. (1998 [1969]), Introduction. V: F. Barth (ur.), *Ethnic groups and boundaries. The social organisation of culture difference*. Illinois: Waveland Press (9–38).
- BELTON, B. (2005), *Questioning Gypsy identity; Ethnic narratives in Britain and America*. Walnut Creek: AltaMira Press.
- DALRYMPLE, J., BURKE, B. (2003), *Anti-oppressive practice. Social care and the law*. Maidenhead, Philadelphia: Open University Press.
- DENZIN, N. K., LINCOLN, Y. S. (1994), Introduction. Entering the Field of Qualitative Research. V: Denzin, N. K., Lincoln Y. S. (ur.), *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, London: Sage (1–17).
- DEVORE, W., SCHLESINGER, E. G. (1999), *Ethnic-sensitive social work practice*. Boston: Allyn & Bacon.
- DOMINELLI, L. (1988), *Anti-racist social work: A challenge for white practitioners and educators*. Basingstoke: Macmillan Education.
- DRNOVŠEK, M., ROZMAN, F., VODOPivec, P. (ur.) (1997), *Slovenska kronika XX. stoletja*. Ljubljana: Nova revija.
- ERIKSEN, T. H. (2002), *Ethnicity and nationalism: Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press.
- ERJAVEC, K., BAŠIĆ-HVATIN, S., KELBL, B. (2000), *Mi o Romih: Diskriminatorni diskurz v medijih v Sloveniji*. Ljubljana: Open Society Institute.
- FRAS, L. (1984), Problemi socialnega dela z romskimi otroki in mladostniki v občini Ljubljana – Bežigrad. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce (diplomska naloga).
- GIDDENS, A. (2005), *Sociology*. Cambridge: Polity Press (peta izdaja).
- Globalni standardi (Standards for the Education and Training of the Social Work Profession) (orig. 2004] 2005) (prev. Jelka Zorn).
- GUY, W. (1998), Ways of looking at Roma: The case of Czechoslovakia (1975). V: D. Tong (ur.), *Gypsies*. New York, London: Garland Publishing.
- JANKO SPREIZER, A. (2002), *Vedel sem, da sem Cigan – rodil sem se kot Rom: Znanstveni rasizem v raziskovanju Romov*. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis – Fakulteta za podiplomski humanistični študij.
- JUŽNIČ, S. (1993), *Identiteta*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- KARDELJ, E. (1957), *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana: DZS.
- KRISTAN, I. (1976), *Družbena ureditev SFRJ*. Maribor: Založba Obzorja.
- KRŽIŠNIK, A. (1961), Socialna politika: 2. del: predavanja. 2. dopolnjena izdaja. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- MILOŠEVIČ ARNOLD, V. (1996), Neofašizem in rasizem v Evropi in socialno delo, *Socialno delo*, 35, 3: 247–254.
- MUNAR, Z. (1973), *Lokalne skupnosti in socialni problemi. Izbrane sociološke teme*. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- OKELY, J. (1994), Constructing difference: Gypsies as »other«. *Anthropological yearbook of European cultures*, 2: 55–73.
- RAPOŠA TAJNŠEK, P. (2005), Fragmenti razvoja študijskega programa v prvih desetletjih izobraževanja za socialno delo. V: D. Završsek (ur.), »Z diplomo mi je bilo lažje delat!« *Znanstveni zbornik ob 50. letnici izobraževanja za socialno delo v Sloveniji*. Ljubljana: FSD (135–145).

⁶ Kompetence etnično občutljivega socialnega dela so: razumevanje »etnične realnosti« (tj. lokalne zgodovine, socialnega, kulturnega, ekonomskega položaja pripadnikov etničnih skupin), spoprijemanje z osebnimi, kulturnimi in institucionalnimi razizmi, razumevanje sprememb, ki so potrebne za zagotavljanje enakih možnosti, spodbujanje k spremembam, učenje spretnosti skupnostnega socialnega dela s poudarkom na socialnih akcijah, vzpostavljanje partnerskega delovnega odnosa s pripadniki romske etnične skupine (več o tem v Urh 2009).

- RAZACK, N. (2002), *Transforming the field: Critical antiracist and anti-oppressive perspectives for the human services practicum*. Halifax: Fernwood.
- REPE, B. (2003), *Rdeča Slovenija. Tokovi in obrazi iz obdobja socializma*. Ljubljana: Založba Sophia.
- RICHMOND, M. E. (1917), *Social diagnosis*. New York: Russel Sage Foundation.
- STEWART, M. (1997), *The time of the Gypsies*. Boulder, Oxford: Westview Press.
- ŠIFITAR, V. (1970), *Cigani (Minulost v sedanjosti)*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- ŠKRUBEJ, D. (1997), *Izobraževanje Romov*. Ljubljana: VŠSD (diplomska naloga).
- ŠPEHAR, D., ŠUSTARIČ, D. (1978), *Socialno ekonomski položaj Romov v občini Črnomelj*. Ljubljana: Višja šola za socialno delo v Ljubljani (diplomska naloga).
- ŠTRUKELJ, P. (1991), *Etnološke raziskave romske populacije v republiki Sloveniji*. V: Klopčič, V. (ur.), *Razprave in gradivo 25 (Romi na Slovenskem)*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja (36–55).
- (1999), *Zgodovinska resničnost o Romih v Evropi in v Sloveniji*. *Romano them*, 5, 5: 3–5.
- (2004), *Tisočletne podobe nemirnih nomadov: Zgodovina in kultura Romov v Sloveniji*. Ljubljana: Družina.
- THOMPSON, N. (2001), *Anti-discriminatory practice*. London: Palgrave Macmillan.
- (2005), *Understanding social work. Preparing for practice*. London: Palgrave Macmillan.
- UREK, M. (2005), *Zgodbe na delu: Pripovedovanje, zapisovanje in poročanje v socialnem delu*. Ljubljana: Založba / *cf.
- URH, Š. (2009), *Etnično občutljivo socialno delo z Romi*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (doktorska disertacija).
- URISK, S. (1984), *Romski otroci v šoli*. Ljubljana: Višja šola za socialno delo.
- VARSA, E. (2005), *Class, ethnicity and gender – structures of differentiation in state socialist employment and welfare politics, 1960–1980. The issue of women's employment and the introduction of the first maternity leave regulation in Hungary*. V: K. Shilde, S. D. Schulte (ur.), *Need and Care – Glimpses into the beginnings of Eastern Europe's Professional Welfare*. Opladen & Bloomfield Hills: Barbara Budruch Publishers (197–220).
- Zaščita manjšin v Sloveniji (2001), *Spremljanje pridruženja EU*. Budimpešta: Open Society Institute.
- ZAVIRŠEK, D. (1994), *Duševno zdravje, rasa in kultura* – Poročilo s konference Mental Health, Race and Culture na Univerzi Bristol, 6.–8. april 1994. *Socialno delo*, 33, 3: 255–256.
- (1997), *Teorije o rasizmi: Med novimi socialnimi študijami in pedagoško prakso*. *Teorija in praksa*, 34, 1: 61–70.
- (2000), *Hendikep kot kulturna travma*. Ljubljana: Založba / *cf.
- (2001), *Lost in public care: The ethnic rights of ethnic minority children*. V: L. Dominelli, W. Lorenz, H. Soydan (ur.), *Beyond racial divides: Ethnicities in social work practice*. Aldershot: Ashgate (171–188).
- (2005), *»Ti jih boš naučila nekaj, ostalo bo naredil socializem!«* V: Zaviršek, D. (ur.), *»Z diplomo mi je bilo lažje delati!«* Znanstveni zbornik ob 50. letnici izobraževanja za socialno delo v Sloveniji. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (7–53).
- (2007), *Pathologized ethnicities and meaningful internationalism*. V: Zaviršek, D., Zorn, J., Rihter, L., Žnidarec Demšar, S. (ur.) (2007), *Ethnicity in Eastern Europe. A challenge for social work education*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (7–18).
- ZAVIRŠEK, D., ŠKERJANC, J. (2000), *Analiza položaja izključenih družbenih skupin v Sloveniji in predlogi za zmanjševanje njihove izključenosti v sistemu socialnega varstva*. *Socialno delo*, 39, 6: 387–417.